

Takács Róbert

NYITOTTSÁG ÉS ZÁRTSÁG DILEMMÁI – KULTURÁLIS ÉRINTKEZÉSEK A KÜLFÖLDDEL ÉS A NYUGATTAL¹

A határok és érintkezések lehetséges megközelítéseiről 1953 után

1953, Sztálin halála a nyitottság és zártság kérdésének vizsgálatában fontos határkö. Az idegenforgalmi, kereskedelmi vagy kulturális statisztikákra pillantva szembeötlő a mennyiségi növekedés, míg a részletesebb vizsgálat minőségi eltéréseket is felfed. A hétköznapi ember külföld-élménye bő egy évtized alatt közvetetttől közvetlenné vált. Az 1949-es budapesti Világifjúsági Találkóról részt vevő 10000-nél is több fiatal már egy olyan pillanatban érkezett Magyarországra, amikor annak bezárkózása jelentősen előrehaladt. A következő években a személyes érintkezésre az „utazás kiváltságosain” (vezetőkön, diplomatákon, külkereskedőkön, sportolókon és sportújságírókon) túl leginkább csak a szovjet blokk országaiba küldött népesebb delegációk tagjaiként nyílt módja a kiválasztott keveseknek, emellett rendszeresen érkeztek — elsősorban szovjet — művészek, szakértők, sztahanovisták. A külföld-élmény közvetett tapasztalatai mennyiségileg talán még bővültek is, de a választék drasztikusan beszűkült. A lapokban nagy terjedelemben lehetett olvasni a Szovjetunió és a szocialista országok életéről, sikereiről, az imperializmus machinációjáról, a nyugati munkások és alkalmazottak sanyarú életkörülményeiről. Általában a médiában közvetítők is közvetett forrásokból dolgoztak, ám a nyugatot járt néhány krónikás is hasonló szellemben számolt be a „kapitalista valóságról”. A mozikban tucatszám játszották a szovjet filmeket, de feltűnt egy-egy olasz neorealista alkotás vagy egy-egy irodalmi klasszikus filmváltozata is.² A könyvkiadásban csak az 1951-es tervek 89 szovjet könyvet irányoztak elő 957000 példányban, továbbá 32 nyugati 154000 példányban. Utóbbiak közt 14 klasszikus, 5 utánnomás és 13 kortárs, új kiadás szerepelt – ez utóbbiak mind „harc az imperializmus ellen” címszó alatt.³

¹ A tanulmány az OTKA (PD 109103) és a Bólyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. A kutatás egyben a Politikatörténeti Intézet „Nyitott Magyarország – zárt Magyarország (1914–2004)” kutatási projektjéhez kapcsolódik.

² 1953-ban például az alábbi új bemutatásokat lehetett látni Magyarországon: Az első hangverseny (francia), Két krajcár reménység (olasz), A köpeny (olasz), Tövis és borostyán (angol), Róma 11 óra (olasz), Elveszett melódiák (osztrák), Királylány a feleségem (francia), Jónapot, elefánt! (olasz).

³ A magyar könyvkiadás 1951. évi terve. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) M–KS 276. f. 53/52. ő. e.

A tanulmány azt a módszertani problémát járja körül, hogy az 1953-ban induló folyamatokat milyen értelmezési keretbe helyezve kell és érdemes vizsgálni, milyen szempontokra szükséges az elemzés során tekintettel lenni. Mennyire kínál maradéktalan magyarázatot azokra a hidegháborús és desztalinizációs keret, illetve milyen más értelmezések, megközelítések vehetők fel az 1950-es és 1960-as évek Kelet–Nyugat kölcsönhatásai kapcsán, esetleg van-e utóbbiak között olyan, amely azon túl, hogy egyes jelenségeket más megvilágításba helyez, átfogóbb, teljesebb magyarázatot is kínál mint a fenti kettő.

A hidegháborús, illetve desztalinizációs kereten belül

1956 februárjában, két nappal Hruscsovnak az SZKP XX. kongresszusán elmondott nevezetes beszéde előtt mutatták be Moszkvában Christian-Jaque francia rendező *Ha a világon mindenki ilyen volna* című filmjét. Pontosabban Moszkvával egy időben öt másik városban is: New Yorkban, Párizsban, Berlinben, Rómában és Oslóban. A film egy francia halászhajó legénységének megmentéséről szól, de igazi főszereplői a rádióamatőrök, akik meghallják és egymásnak továbbadják a matrózok vészjelzését és német, francia, lengyel, amerikai, szovjet és norvég rádiós mind azon fáradoznak, hogy az ellenszérum időben eljusson a súlyos ételmérgezésben szenvedő halászokhoz.⁴ Három évvel korábban mind a film alapötlete, mind a keleti–nyugati közös filmbemutató elképzelhetetlen lett volna. Mint ahogy hat évvel később teljes természetességgel válhatott egy szintén a békepropagandát szolgáló — keleti — alkotás, a *Napfény és árnyék* című bolgár film alaphelyzetévé egy bolgár fiú és egy nyugati turistával érkező tolmáclány szerelme a Fekete-tenger partján.⁵

Az első film alaphelyzete extrém, a másodiké viszont 1962-ben éppúgy megszokott volt a Fekete-tenger mentén mint a Balaton partján. Ám mindkettő illeszkedik a két alapvető értelmezési keretbe. Sem a nemzetközi együttműködés eszméjének ilyen hirdetése, sem a turisztikai kapcsolatok kialakulása, majd bővítése nem jöhetett volna létre, ha nem áll be alapvető fordulat a hidegháború menetében, illetve nem változik meg jelentősen — nagyrészt érintetlenül hagyott politikai intézményrendszer mellett — az államszocialista országok társadalmi, kulturális, gazdasági alrendszerének működése.

Sztálin halálát követően a hidegháború „forró” szakaszát a két atomhatalom szembenállásán alapuló, de ezzel párhuzamosan közös felelősségvisselésén alapuló „kényszerű együttműködése” váltotta fel. Mindez a két egymásnak feszülő katonai tömb vezetésének bizonyos mozgásteret engedett, a kölcsönös megsemmisítés korszakának kezdetén — mivel a direkt katonai konfrontációt már egyik fél sem kockáztathatta — a gazdasági és ideológiai szembenállás értékelődött fel. Ám a kétpólusú világrend megmaradt, sőt a Szovjetunió épp a hruscsovi időszakban, a szputnyikok, úrutazás és atom-tengeralattjárók éveiben vívta ki magának, hogy egyenrangú félként kezeljék.

⁴ Közös filmbemutató hat fővárosban. Szabad Nép 1956. március 1.

⁵ M. G. P.: Hiroshima „ellenpontja” Népszabadság 1962. június 13.

A hidegháborús keretet a kor aktorai és kutatói egyaránt magától értetődően használták és használják. A két tömb vezetői ebben a keretben értelmezték saját döntéseiket és a másik fél lépéseit, a hidegháború logikáját terjesztették ki a gazdasági vagy kulturális szférára a COCOM-listán szereplő termékek körének meghatározásától a művészegyüttesek és ösztöndíjasok fogadásán át a filmimportig. A személymozgások és kulturális kapcsolatok a bipoláris világrend idején bevallottan az általános külpolitika részét képezték Keleten és Nyugaton egyaránt, annak célkitűzései alá voltak rendelve. A szovjet blokkon belül a külföldet gazdasági és kulturális kérdésekben is a bipoláris logika szerint értelmezték, osztották fel a stratégiától a statisztikáig. A könyvkiadásban, filmforgalmazásban, színházi műsortervekben éppúgy külön kezelték a „szocialista” és „tőkés” relációt,⁶ mint az elszámolás szempontjából is különböző külkereskedelemben.

Az angolszász irodalomban a szovjet–amerikai reláció kapott és kap emelt figyelmet, ami azzal is jár, hogy a kelet–nyugati fizikai és kulturális érintkezések kérdéseit a szerzők olyannyira a hidegháborús keretben látják és látatják, hogy maga a hidegháború kifejezés a címben is helyet kap.⁷ A hidegháborús keret többnyire egyaránt magyarázatot kínál a kapcsolatok tendenciájára, de a bővülés és szűkülés folyamatain belüli rezdüléseket is képes magyarázni. Hiszen ahogy a kulturális, tudományos vagy idegenforgalmi érintkezések célozhatták a bizalom növelését, a politikai közeledést, úgy egy-egy politikai fordulat — mint az 1956-os forradalom leverése vagy a vietnámi háború eszkalációja — vissza is vethette a kontaktusokat.

A hidegháborús keret magyarázza azt a jelenséget is, hogy a blokk egyes országai meghatározott pályán mozogtak, külkapcsolataik intenzitását, határaik nyitottságát tekintve hasonló hullámzások jellemezték őket az 1948 utáni évtizedekben. Hruscsov alatt — különösen az 1950-as években — kifejezetten az maradt jellemző, hogy a Szovjetunió diktálta az iramot: lehetnek azonban már „előreszaladók”, szélesebbre nyitók, ami a Sztálin halála utáni első évtizedben leginkább Lengyelországra állt, és „lemaradók”, zárkózottabbak. Ám a blokkon belüli ellentétek — így például ebből adódóan Románia 1960-as évek közepére bekövetkező új külpolitikai orientációjának és fokozódó nyugati nyitottságának⁸ — értelmezéséhez ez a keret már szűkös.

A hidegháborús keretben az érintkezések kulcsfogalma a fellazítás, hiszen a hazai zárt rendszeren kívüli valósággal történő minden személyes vagy kulturális érintkezés egyszerre kínálta a másik társadalmi berendezkedés gyengíté-

⁶ Külügyi és kulturális diplomáciai anyagokban az el nem kötelezett, illetve fejlődő országok is megjelentek harmadik kategóriaként, ám ez a csoport is levezethető a bipoláris logikából.

⁷ *Walter L. Hixson: Parting the Curtain: Propaganda, Culture and the Cold War.* St Martin's Press, New York, 1997.; *Yale Richmond: Cultural Exchange and the Cold War.* The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 2003.; *Romijn, Peter – Scott-Smith, Giles – Segal, Joes: Divided Dreamland? The Cultural Cold War in East and West.* Amsterdam, Amsterdam University Press, 2012.; *Berghahn, Volker R.: America and the Intellectual Cold Wars in Europe.* Shepard Stone between Philanthropy, Academy, and Diplomacy. Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2001.

⁸ *Novák Csaba Zoltán: Aranykorszak? A Ceausescu-rendszer magyarságpolitikája I. (1965–1974).* Csíkszereda, MTA Kisebbségkutató Intézet, Pro-Print Kvk., 2011. 20–22.

sének esélyét, miközben a saját ideológiai-politikai rendszer integritását veszélyeztette. Az érintkezések — legyen az egy filmrendező, egy műfordító meghívása, vidéki néptáncsoportok cseréje, részvétel a San Franciscói filmfesztiválon vagy egyéni utazások engedélyezése az olasz tengerpartra — tehát kikerülhetetlenül a hidegháborús fellazítási játszma keretébe illeszkedtek. A határok egyéni vagy tömeges megnyitása vagy bezárása kapcsán a külügyi vezetés mindeneke előtt azt a kérdést tette fel magának: konkrét helyzetben többet nyerünk vagy veszítünk az ügyön, felénk billen-e a politikai, ideológiai, gazdasági érdekek mérlegének serpenyője? Nyilvánvalóan így látta a szovjet vezetés, mikor nyugat-európai és amerikai fellépésekre küldte legkiválóbb művészeit és együtteseit, és cserébe beengedte a nyugati kultúra jeleseit. David Ojsztrah, Emil Gilelsz, a Bolsoj-ballett és a Mojszejev együttes fellépéseit hamar követték Fischer Annie, Ferencsik János, az Állami Népi Együttes és az Állami Hangversenyzenekar koncertkörútjai. Magyar részről a Helsinkii olimpia és az Aranycsapat győzelmi sorozata nyomán az 1953 utáni első hullámban mindeneke előtt a sport túnt olyan területnek, amellyel nyugati tömegek megszólíthatók és meggyőzhetőek. A magyar sportéletet nyolc témakörben bemutató fényképkiallítás és a magyar labdarúgó-válogatotról szóló filmek nemcsak Nyugat-Európába jutottak el, hanem az Egyesült Államokba (New York, Detroit) is.⁹ A legmagasabb színvonal felmutatása a „barbár kommunista” sztereotípiáját kívánta szétoszlatni: a kultúra keleti „nagykövetei” a magas kultúrát képviselték, és igyekeztek — nem sikertelenül — utat találni a nyugati értelmiségi közvéleményhez.

A szovjet — és azt követően a kelet-európai országok — fellépése ezen felül a „soft power”, a nem katonai erő demonstrálását is szolgálta. A Szovjetunió megtervezett — és korlátozott — kitárása az idegenforgalom előtt az óriási erőforrásokkal rendelkező, hatalmas és „nyitott” ország képét igyekezett sugározni.¹⁰ Kiemelkedő eseménye volt ennek az 1957-es Világifjúsági Találkozó, amikor a grandiózus-monumentális sztálinista Moszkva helyett egy nyitott, vidám, pezsgő Moszkva lépett színre¹¹ – ám egyúttal nagy dózisban jutottak szovjet állampolgárok nyugati impulzusokhoz, többek közt angol rockzenéhez. Magyarországra sportesemények kapcsán engedtek be először tömegesen nyugati turistákat,¹² és a Minisztertanács már 1954-ben úgy határozott, hogy az egykori szállodákat újra régi funkciójukba kell visszaállítani.

Az delegáció- és ösztöndíjas cserék, tudományos érintkezések szintén a fellazítási játszma illeszkedtek – a küzdelem tétje a fejlett technológia megszerzése és megőrzése, valamint a másik fél ideológiai kohéziójának megbontása volt. Áll ez az 1960-as évek első felében jellemzővé váló kétoldalú megállapodásokon alapuló kulturális együttműködési programok tudományos, kulturális cseréire

⁹ MNL OL XIX-J-1-k 1945–1964 USA 45. d.

¹⁰ *Anne E. Gorsuch: All This is Your World. Soviet Tourism at Home and Abroad after Stalin.* Oxford University Press, Oxford, 2011. 15.

¹¹ *William Taubmann: Khrushchev: The Man and his Era.* W. W. Norton & Company Inc., New York, 2003. 383.

¹² Az 1954. május 23-i magyar–angol labdarúgó-mérkőzésre a Politikai Bizottság 500 fő (200 angol, 200 egyéb nyugati és 100 sportterületen dolgozó) beutazását engedélyezte társasutazás keretében. MNL OL M-KS 276. f. 53/163. ő. e.

is, de a transzferek körüli küzdelem legtisztább formában az amerikai Ford Alapítvány ösztöndíjai kapcsán jelent meg.¹³ A Magyarországgal 1964-ben induló program ösztöndíjas helyeinek elosztásában a jelölő magyar fél olyan tudományterületeken igyekezett minél több helyet kialakítani, amelyek a technológia és know-how-transzfer esélyét kínálták, míg az amerikai fél egyrészt ezt blokkolta (eleve kizárta az alkalmazott természettudományokat), másrészt az „ideológiai-lag forróbb” humán területekről érkezők számát próbálta feltornáztatni.¹⁴

Hruscsov energikus fellépésével a szovjet blokk országai kerültek offenzívába: a moszkvai VIT mellett ennek látványos megnyilvánulása volt a Szovjetunió két nagy nyugati ön-megjelenítése, egyrészt 1958-ban Brüsszelben, másrészt 1959-ben New Yorkban, a Coliseum épületében rendezett szovjet kiállításon. Mindkét esetben egymásnak feszült a két szuperhatalom önreprezentációja, a belga fővárosban két közeli pavilonban, 1959 nyarán pedig a szovjet kiállítással egyszerre, a moszkvai Szokolnyiki-parkban megrendezett amerikai kiállításon. Mindegyik esetben egy gazdaságilag-technikailag fejlődő – szputnyikkal, atom-tengeralattjáróval, sugárhajtású repülőgépekkel rendelkező, de a termelésben és fogyasztásban felzárkózni akaró Szovjetunió hívta ki a fogyasztói társadalom javait felmutató Egyesült Államokat.¹⁵ Hruscsov 1957 májusában jelentette be, hogy tej-, vaj- és hústermelésben a Szovjetunió pár éven belül lekörözi az USA-t,¹⁶ majd két évvel később a XXI. kongresszuson már az utolérés és elhagyás programját hirdette meg.

Hruscsov offenzívája egyúttal a vasfüggöny újraértelmezését is célul tűzte ki. 1957. július 2-án, a CBS Face the Nation című műsorában Eisenhowert szólította fel arra, hogy Amerika számolja fel a vasfüggönnyt („do away with your iron Curtain”).¹⁷ Ez az érvrendszer magyar vonatkozásban, a kulturális érintkezés területén is visszaköszönt, ezekben az években áthatotta a szocialista országok hidegháborús propagandáját. „*Azt kell hinni, hogy a 16 éves Berki Laci hegedűje, vagy a 17 éves Ókrös Jóska cimbalma nagyobb veszélyt jelent Franciaországra, mint az amerikai atomgyűk és rakétakilövő helyek...*” – vetette oda a Népszabadság a magyar rajkózenekar beutazásának megtagadása kapcsán.¹⁸ Az 1959-es bécsi VIT-ről pedig azt jegyezte fel a KB lapja, hogy az egyik önmagát „vasfüggöny-szakértőnek” nevező amerikai fiatalnak a magyar delegáció

¹³ Somlai Katalin: Ösztöndíjjal Nyugatra a hatvanas években. Az Országos Ösztöndíj Tanács felállítására. In: Kádárizmus – Mélyfúrások. Évkönyv XVI. Budapest, 1956-os Intézet, 2009. 288–293.

¹⁴ Az első évben például úgy jött ki 50–50 százalékos arány a természet és társadalomtudományos terület művelői közt, hogy az ösztöndíj reprezentatív keretének terhére meghívott személyeket is beszámították. A normál ösztöndíjasok közt a magyar fél akkor még sikeresen fogadtatta el, hogy műszaki- és természettudományos területről kerüljön ki az ösztöndíjasok többsége (75%). – A Külügyminisztérium feljegyzése Ford Alapítvánnyal kapcsolatos problémákról (1965. január 14.). MNL OL XIX-J-1-k 1965 USA 7. d.

¹⁵ Reid, Susan E.: Cold War in the Kitchen: Gender and the de-Stalinization of Consumer Taste in the Soviet Union under Khrushchev. Slavic Review 2002/2. 223–224.

¹⁶ Taubmann: i. m. 304.

¹⁷ Vladislav Zubok: Zhivago's Children: the Last Russian Intelligentsia. Cambridge, Harvard University Press, 2009. 88.

¹⁸ A Petőfi Együttes rajkózenekara nem kapott beutazási engedélyt Franciaországba. Népszabadság 1958. február 7.

tagjai úgy replikáltak: talán nem is olyan szoros az a vasfüggöny, ha eddig már négyszer teljesen legálisan átjuthatott rajta.¹⁹

A szovjet blokkból érkezett művészek elleni bojkottfelhívások, az esetenként megtagadott vízumok jelzik, hogy a nyugati kormányok az aktív hruscsovi politikára egy ideig keresték az adekvát választ, és az elzárkózás feladásának előnyeiről a nyugati döntéshozók sem voltak meggyőződve.²⁰ Az Egyesült Államok külügyi vezetése — élén John Foster Dulles-szal — csak lassan és vonakodva, a magyarországi forradalom tanulságait is levonva adta fel a korábbi külügyi doktrínát, amely a szocialista országok elleni pszichológiai hadviselésre épült. Ez egyben azt jelentette, hogy az USA kormányzata elfogadta, hogy a személyes és kulturális érintkezések nagyobb sikerrel kecsegtetnek, mint az agresszív felforgató célú propaganda, amit az 1950-es évek első felének szimbolikus akciói, a Szabad Európa és Szabadság Rádió, illetve a léggömbös akciók.²¹ A nyugati stratégia tehát alapvetően hasonlónak vált a keletihez: kitárni a határokat a szovjet blokk értelmisége előtt, közvetlen találkozások révén megbizonyítani nekik a nyugati gazdaság és életforma fölényét.

Ha a hidegháborús keretet érvényesítjük, annak logikája szerint minden érintkezés a két rendszer küzdelmének a részeként értelmeződik, ezzel gyakorlatilag azonosulunk a hivatalos látásmóddal. A maga idejében minden díj, amit az arezzói vagy dijoni néptáncversenyen szereztek a magyar együttések, minden Fischer Annie-t dicsérő nyugati sajtókritika a rendszer kis — a publicisztikában nagy — győzelmeként tételeződött. Volt, aki a kor szereplői közül is azonosult ezzel a szerepértelmezéssel, legalábbis a magyar hivatalos szervek előtt. A Ford-öszöntődíjasok első csoportjával utazó Klement Zoltán növénypatológus a Kulturális Kapcsolatok Intézetének írt beszámolójában hangsúlyozta, hogy két tekerics diafilmet vitt magával Magyarországról, és ahol csak módja volt rá — elsősorban számos, feltehetően az ő meggyőzését szolgáló baráti meghívása során —, levetítette a képeket. *„Úgy érzem, hogy nagyon sok hívet szereztem beszélgetéseim és vetítéseim alkalmával Magyarországnak”*.²² Babics Antal urológus professzor jelentése pedig arról tanúskodik, gyakran a nyugati törekvés jutott érvényre, a technológiai színvonal által gyakorolt benyomás volt az erősebb. A stockholmi szakmai kongresszuson rendezett kiállításon a *„csak prospektusokból ismert nagyszerű műszerek”* látványa nyomán azt jegyezte fel: *„Sajnos ezeknek rendkívüli hiányát érezzük, és ami igen nagymértékben veszélyezteti fejlődésünket, illetve máris technikai lemaradást okoz. nem igényes, ha-*

¹⁹ Kalmár György: Nemzetközi diákklub. Népszabadság 1959. augusztus 12.

²⁰ Két eset, amelyet a Szabad Nép, illetve a Népszabadság felhasznált a nyugati elzárkózás illusztrálására: 1953 februárjában Fischer Annie-nak akadt gondja az osztrák hatóságokkal, amikor észak-európai fellépéséhez igényelt átutazó-vízumot; 1958 elején a Petőfi Együttes rajkózenekara nem tudott eleget tenni franciaországi meghívásának. - Fischer Annie osztrák vízum ügye. Szabad Nép 1953. február 11.; A Petőfi Együttes rajkózenekara nem kapott beutazási engedélyt Franciaországba. Népszabadság 1958. február 7.

²¹ Borhi László: Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989. Források. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2009. 41.

²² Klement Zoltán beszámolója a Kulturális Kapcsolatok Intézete részére (1965. november 17.) MOL XIX-J-1-k 1965 USA 7. d.

*nem egyszerű eszközökről van szó, amelyek általában mindenütt elérhetőek, csak mi nem rendelkezünk velük.*²³ A hatás nem csupán a szűk szakmában jelentkezhett: Tamás Lajos nyelvészprofesszor olyan mindennapi „csodákat” is leírt beszámolójában, mint a távirányító, amelynek segítségével a televíziót „az ágyból lehet egy elmés miniatűr-készülékkel eloltani” vagy a CB-rádió, amit a taxisofőr használt vezetés közben: „*valami rövidhullámú masinával egy fél perc alatt megtudta, hogy hova kell mennünk*”.²⁴

A bővülő érintkezésekkel és kölcsönhatásokkal járó küzdelemben egyszerre jelent meg magyar, illetve szocialista részről a magabiztosság és a nyitástól való félelem. „*A szocialista tábornak a tudomány, az oktatás és a kultúra különböző ágaiban elért eredményei olyan vitathatatlanok, hogy azokat, sőt számos területen a szocializmus fölényét is, ma már a kapitalizmus legelfogultabb védelmezői is kénytelenek elismerni.*” – szögezte le az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága 1967 júniusában Magyarország és a fejlett nyugati államok közti kapcsolatok fejlesztésének alapvető indokaként.²⁵ A turizmus kapcsán ugyanezt a szemléletet érvényesült. „*1956 után sok mindent megváltoztattunk. Korábban nem nagyon lehetett utazni. Most azt mondjuk, hogy menjenek az emberek, legalább nem lesz misztikum. Azt is mondjuk, hogy a külföldiek is jöjjenek hozzánk, és nézzék meg, hogy mi nálunk a helyzet. Ez nekünk előnyös. A külföldiek idejöttek és látták, hogy mi a helyzet. A mi állampolgáraink meg azal ismerkedtek meg, hogy Nyugaton mi a helyzet. Persze, az emberi természet is közrejátszik, vannak, akik itt szeretnének dolgozni és Nyugaton szeretnének fizetést kapni. Nálunk szerényebb, de biztosítottabb az élet, mint az Egyesült Államokban.*” – jelentette ki két évtizedes távlatból Kádár János 1979-ben a Magyarországra látogató amerikai szenátorok előtt.²⁶

A nyitást a nem kívánatos hatások minimalizálásának erőfeszítései végigkísérték. Különválaszthatjuk az állami vagy társadalmi intézmények nevében, illetve a turistaként utazók esetét, de a kontroll jelenléte folyamatos. Előbbi téren az államszocialista országok a merev kölcsönösség fenntartására, a szerződéses formák kialakítása törekedtek: a művészeti és kulturális cseréket különböző szintű kétoldali megállapodásokba öntötték. Ez egyrészt bizonyos mértékig ellenőrizhetővé tette a nyugati partner behatolási kísérleteit, másrészt abba is beleszólásuk volt, hogy kiket — „politikailag megbízhatóakat” — érjenek nyugati hatások. Egyúttal a korlátozott, szimmetrikus keret a nyugati felek nagyobb anyagi lehetőségei ellen is védett. Ennek megkerülésére irányult az 1950-as évek végétől az a nyugati törekvés, hogy a megszabott hivatalos kereteken túllépve az érintkezéseket az állami mellett a hangsúlyt társadalmi szintre vigyék, és egyes értelmiségieknek tegyenek „ajánlatokat”.²⁷

²³ Babics Antal jelentése a stockholmi urológiai kongresszusról (1958. július 8.) MNL OL XIX-J-1-e 1. d.

²⁴ Tamás Lajos jelentése az Egyesült Államokban tett útjáról (1965. május 26.) MOL XIX-J-1-k 1965 USA 7. d.

²⁵ MNL OL M-KS 288. f. 41/77. ó. e.

²⁶ Feljegyzés Kádár János és az Thomas Philipp O’Neill amerikai kongresszusi elnök vezette amerikai parlamenti küldöttség találkozásáról (1979. április 17.) MNL OL XIX-J-1-j USA 1979. 23. d.

²⁷ Tipikus példája ennek a magyar írók 1960. novemberi delegációjának angliai útja. Miután a magyar külügy felfigyelt a szaporodó egyéni meghívásokra, végül egy ötfős küldöttség kiutazásáról

A kezdeti önbizalom megingásáról tanúskodnak az 1965-ben hozott határozatok és intézkedések. Ebben az évben a Központi Bizottság napirendjére került az ideológiai élet megerősítése, míg a Politikai Bizottság az „imperialista fellazítás” és a nyugati kiutazások (és disszidálások) kérdését tárgyalta.²⁸ Utóbbiak nyomán a Belügyminisztérium Kollégiuma szigorította a nyugati utazási kérelmek elbírálásának gyakorlatát.²⁹ Az ideológiai irányelvek, illetve a fellazítás elleni határozat egyaránt nagyobb aktivitást sürgetett az agitációs és propaganda terület minden szereplőjétől. Két nyugati reláció – az amerikai és a nyugatnémet külön elbírálás alá került,³⁰ a szigorítás megint csak összefüggött egy nagy hidegháborús konfliktus, a vietnami háború eszkalációjával. 1965-ben született döntés egy ösztöndíj-bizottság felállításáról is, amely a tudományos-kulturális utazások központi áttekinthetőségét célozta.³¹

Maga a desztalinizáció fogalma és folyamata áttételesebben kapcsolható a fizikai érintkezések, a határ problematikájához, noha a nyitásra gyakorolt hatása nem volt jelentéktelen. Polly Jones a desztalinizáció két jelentésrétegét különbözteti meg. Az elsődleges a történelmi revizionizmus folyamata, a Sztálin-kultusz lebontása, amely mintegy feltételezte a sztálini a struktúrák lebontását, mivel Hruscsov arra a felismerésre jutott, hogy a meggyökeresedett prioritások és gyakorlat megváltoztatása csak Sztálin tekintélyének lerombolásán keresztül lehetséges. A desztalinizáció másodlagos, szélesebb jelentése a revízió és a reform diffúz folyamatát írja le.³² Vagyis alkalmazható a politikai, gazdasági, kulturális élet egészére: a politikai amnesztia köreire, a büntetőjog újraszabályozására, a Gulag-körülmények enyhítésére, az állam és munkavállalók viszonyának változására, a családi viszonyok átalakulására, a gazdasági cselekvést, építészetet, biológiát, történettudományt meghatározó ideológiai determináció oldódására, a nyilvánosság közléshatárainak és működésének új vonásaira. A Polly Jones által szerkesztett, a desztalinizáció témájában meghatározó kötet azonban egy fontos területet nem érintett: a külpolitikában, a nemzetközi kapcsolatokban bekövetkezett változásokat nem elemezte. Vagyis Jonesék alapvetően a Szovjetunió, illetve a szovjet blokk országain belüli belpolitikai változásokra alkalmazták a fogalmat.

döntöttek, amelyben a britek által javasolt Ottlik Géza és Tamási Áron mellett a hivatalos irodalompolitikát képviselő Köpeczi Béla és Kardos Tibor is helyet kapott. – Szarka Károly feljegyzése Aczél György részére (1960. január 5.). MNL OL XIX-J-1-j 1945–1964 Nagy-Britannia 46. d.; A kiutazottak – különösen Ottlik Géza – ellenőrzéséről és megfigyeléséről lásd: *Szõnyei Tamás*: Titkos írás – Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990. Budapest, Noran Kiadó, 2012. 258–267.

²⁸ Az ideológiai irányelveket a KB 1965. március 11–13-i ülése fogadta el: MNL OL 288. f. 4/73–74. ó. e.; a fellazítás és a haza nem térők (disszidálások) ügyét 1965. november 23-án tárgyalták: MNL OL M–KS 288. f. 5/380. ó. e.

²⁹ *Bencsik Péter – Nagy György*: A magyar úti okmányok története 1945–1989. Budapest, Tipico-Design, 2005. 67.

³⁰ Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1965. május 11-i üléséről. MNL OL M–KS 288. f. 5/365. ó. e.

³¹ A testület azonban csak három évvel később jött létre Országos Ösztöndíj Tanács néven. – *Somlai Katalin*: i. m. 306–310.

³² *Polly Jones*: Introduction. The Dilemmas of de-Stalinization. In: Jones, Polly [ed.]: *The Dilemmas of De-Stalinization: Negotiating Cultural and Social Change in the Khrushchev Era*. Routledge, London and New York, 2006. 2–3.

Ugyanakkor a desztalinizáció folyamata a külvilághoz való viszonyban is éreztette a hatását. Nem csupán arról van szó, hogy az a hidegháború enyhülésével, a békés egymás mellett élés lehetőségének hirdetésével párhuzamosan bontakozott ki, hanem azzal szorosan összefonódott. A desztalinizációs keret éppen a kultúra területén kínálja a legtermékenyebb megközelítést. Nem is elsősorban a tekintetben, hogy kik és milyen művek hagyhatták el az ország területét – noha annak is nagy jelentősége volt, hogy a nagy nemzetközi filmes, színházi és képzőművészeti fórumokon a cannes-i filmfesztiváltól a velencei biennáléig a szovjet blokk országai vállalták a megmérettetést, sőt sikereket értek el. A sikerek záloga legtöbbször éppen az volt, hogy a desztalinizált tartalom megnyitotta a párbeszéd lehetőségét a keleti és a nyugati művészet között.

A Szovjetunió és a szocialista országok, miután 1952-ben és 1953-ban távol maradtak a cannes-i filmfesztiváltól,³³ 1954-től kezdve rendszeresen részt vettek azon. Az 1956-ban bemutatott *Körhinta* már desztalinizált tartalmával, a tsz-közegebe helyezett emberi drámával nyerte el a filmvilág elismerését, igaz díjat mindez még nem eredményezett. Ahogy a szovjet és lengyel film is a megváltozott szemléletnek köszönhetette díjait: 1956-ban Jutkevics az othellóért a legjobb rendezés díját, 1957-ben Wajda Csatornája a zsűri különdíját és a Negyvenegyedik a fesztivál egyik különdíját, 1958-ban a Mihail Kalatazov által rendezett *Szállnak a darvak* a fesztivál nagydíját kapta meg. A megszorodó kulturális érintkezések olyan apró részletekben is megmutatkoztak, mint hogy az Oktatási Minisztérium arról határozott, hogy a megszorodó események miatt nem fenntartható az a gyakorlat, miszerint a nemzetközi filmfesztiválra kitutázó magyar színésznők minden esetben 10–15000 forintos jutalomban részesültek a Filmfőigazgatóságtól, hogy méltó öltözékben reprezentálják a magyar államot.³⁴ A képzőművészetek legnagyobb seregszempléjére, a velencei biennáléra a Szovjetunió és több szocialista ország 1956-ban, Magyarország 1958-ban tért vissza.³⁵ Igaz, e rendezvénynek az 1950-es évek végén megteremtették a riválisát, a szocialista biennálét 1958–59-ben, amelyen nem érvényesülhetett az absztrakt és szürrealista irányzatok dominanciája, igaz a lengyel kiállítási anyag ezen a rendezvényen is „becsempészte” a nyugati hatásokat.³⁶

A desztalinizáció folyamata átrendezte a „szűrőket”, azt, milyen alkotók és mely műveik léphettek át az államszocialista országok határait. A desztalinizáció kulcsszavává a kultúra területén Ehrenburg legendás kisregénye alapján

³³ Cannes-ban 1945 után Magyarország addig mindössze kétszer vett részt versenyfilmmel, mindkettőt Keleti Márton rendezte (1947: *A tanítónő*; 1951: *Különös házasság*). 1951-ben a Szovjetunió is jelen volt Jurij Rajzman *Az aranycsillag lovagja* című filmjével. A hidegháború első éveiben 1948-ban és 1950-ben nem rendeztek nemzetközi filmfesztivált Cannes-ban, 1949-ben szinte csak francia, olasz, angol, amerikai és nyugatnémet filmek szerepeltek a műsoron.

³⁴ Az Oktatásiügyi Minisztérium pro domója (1958. május 7.) MNL OL XIX-I-22 28. d.

³⁵ (d. m.): Elkészültek a velencei Biennale magyar pavilonjának újjáépítési tervei. Magyar Nemzet 1958. január 8.

³⁶ *Jill Bugajski*: Tadeusz Kantor's Publics – New York – Warsaw. In: Romijn, Peter – Scott-Smith, Giles – Segal, Joes: *Divided Dreamland? The Cultural Cold War in East and West*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2012. 58.

az „olvadás” vált.³⁷ A nyitás — vagy ahogy a nyugati terminológia elnevezte: liberalizáció — az államszocialista országok vezetése részéről racionális lépés volt, ám a mindebben nem a kultúra játszott kulcsszerepet. A hruscsovi desztalinizációs kísérlet más dimenziókból indult ki, az államszocialista rendszer politikai, gazdasági és társadalmi viszonyainak összességét kívánta szanálni.³⁸ Ez a stratégiaváltás az elzárkózás feladását követelte meg minden vonatkozásban a külvilág irányában, de a saját társadalmak felé is.

A desztalinizáció folyamatának megfelelő nyitottabb kultúrpolitikai koncepció a recepció és transzferek tekintetében is készen állt 1957-re, amit Magyarországon a forradalom leverése sem érvénytelenített. Az a megismerve elutasítás, a megszűrve meghonosítás és a hosszú távú trendek elsőbbségének hármasával írható le. Előbbit példázza egyik oldalról a könyvkiadásban és irodalmi transzferek terén központi szerepet játszó Kardos László írása a Magyar Nemzetben, aki azt hangsúlyozta, a korábbi nyugati elzárkózásra és a szovjet minták átvételére irányuló stratégia az ellentétes hatást érte el. A fizikailag is elzárt nyugati hiánycikk felértékelődött, a keleti dömpingáru pedig leértékelődött: „*a kíváncsiság lassankint valóságos szomjúsággá fajult, s ez a szomjúság olyan érték-illúziókat bűvölt a szomjazók elé, amelyek távolról sem állottak arányban a nyugati irodalom valóságos értékeivel*”.³⁹ Fritz Glaubauf, az osztrák kommunista napilap, a Volkstimme munkatársa az új stratégiának arra az oldalára világított rá, ami az érintkezések visszaesésének egy másik negatív következményét, a vitaképesség megszűnését, ezáltal a meggyőző erő elvesztését próbálta meg orvosolni. „*A nyugati szellemi termékek importjának egy célja van: a vita. Győződjetek meg magatok, kinek van igaza – mondja a párt, főképpen a fiataloknak*.”⁴⁰

Az ideológiai szférában — vagyis a kultúra és tudomány területén — nemcsak lehetővé vált a „polgári tudományok”, „burzsoá elméletek”, „amerikanizált tömegkultúra” megismerése, de kifejezetten elvárássá vált, annak érdekében, hogy a magyar, szovjet, lengyel stb. értelmiség hatásosan szegezze vele szembe a marxista válaszokat. Olyannyira, hogy akár az is elismerést kaphatott, ha a másik fél törekedett ugyanerre. Így az 1963-as mexikói filozófiai világtalálkozásra kiutazó Mátrai László kiemelte, hogy a nyugati vitapartnerek közül a neotomista irányzat követői voltak a legfelkészültebbek, mivel ők a marxista filozófia tanulmányozására is nagy hangsúlyt fektettek.⁴¹

A határok átjárhatóságából eredő előnyök a technológiai transzferek esetében egyértelműnek tűntek: a hruscsovi években azt tételezték, hogy a szocialista társadalmi rendszer, a tervgazdaság az átvett-átvitt technikát magasabb

³⁷ Az Olvadás oroszul a Znamja című irodalmi folyóirat 1954. májusi számában jelent meg. Stephen V. Bittner a moszkvai kulturális életet jelképező Arbat átalakulásáról szóló monográfiájának választotta az olvadás kifejezést címül: Bittner, Stephen V.: *The Many Lives of Khrushchev's Thaw: Experience and Memory in Moscow's Arbat*. Cornell University Press, Ithaca, 2008.

³⁸ L. Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*. Budapest, Osiris, 2014. 81–82.

³⁹ Kardos László: *Nyugati könyvek*. Magyar Nemzet, 1957. december 25.

⁴⁰ Fritz Glaubauf: *A szomszéd szemével*. Népszabadság 1963. november 15.

⁴¹ Mátrai László: *Nemzetközi filozófiai kongresszus Mexikóban*. Népszabadság 1963. november 3.

szinten képes kiaknázni. Az a nézet a kultúra területén is élt, hogy a nyugati produktumok is felhasználhatóak, elemeire bontva beépíthetők és átlényegíthetők. Az építészet a gazdaság és kultúra határmezsgyéjére tehető. *„Ha tehát mi átveszünk mindent, ami a nyugat építészetiében — anyagokban, szerkezetekben, technikában és funkció-megoldásban — jó és a magunk helyi, népi, életformái stb. adottságaink alapján merészen és önállóan kísérletezünk az átvett újjal, korszerűvel, a tényleges haladást szolgáljuk, és csak a tájékozatlanok, a rosszhiszeműek és a tehetségtelenek vádolhatnak a kozmopolitizmus becsempészésével.*” – hangsúlyozta 1957-ben Major Máté, a Magyar Építőművészek Szövetségének elnöke.⁴² Ugyanakkor az egzisztencialista darabokkal, az 1950-s és 1960-as években jelentkező nyugati filmes irányzatokkal szemben is olyasfajta hozzáállás érvényesült Magyarországon, hogy az ott használt megoldások, formai újítások a szocialista dráma vagy film útkeresését segíthetik.

A Szovjetunió által ösztönzött és alapvonalaiiban minden szövetségesre rákényszerített desztalinizációs irányvonal messze nem volt egyenletes – sem az egyes államszocialista országokat, sem a kultúra egyes szféráit, sem a társadalom különböző csoportjait tekintve. A látványos első lépések, a nagy látogatások a Szovjetunióhoz fűződtek, Sartre vagy Lollobrigida Moszkvában tűnt fel, nem Budapesten vagy Prágában. Ugyanakkor a Nyugat befogadására való nyitottság országoként változott. Az 1950-es évek közepétől Lengyelország mutatkozott a leginkább késznek arra, hogy a nyugati hatásokat befogadja, integrálja. A magyar lapok is cikkeztek — elítélően — lengyel egzisztencialista szellemiségű ifjúsági klubokról, absztrakt tárlatokról, „formalista” fotóművészeti kísérletezésekről. Magyarország épp Lengyelországgal ellentétes utat járt be, kulturális élete — az 1957-es „szezonális hatás” után⁴³ — az 1960-as évek elejére kvázi félúton találkozott a némileg megmerevedő lengyelrel.⁴⁴ Míg Románia az 1960-as években jóval nyitottabbnak bizonyult a későbbi évtizedekre jellemző szintnél, Csehszlovákiát, illetve az NDK-t későn nyitónak, illetve kulturálisan konzervatívnak szokás minősíteni. Ugyanakkor még számtalan vizsgálatra van szükség, például összeegyeztetendő azt a képet, hogy Csehszlovákiában a desztalinizáció 1953-ban elakadt,⁴⁵ és tulajdonképpen csak az SZKP XXII. kongresszusa után indult meg, a csehszlovák kulturális élet egyéb jelenségeivel. Egyrészt tény, hogy 1961-ben Gustáv Husák még börtönben ült, állt Sztálin 1955-ben(!) átadott prágai szobra, a Slansky-per elítélteit pedig csak 1963-ban rehabilitálták,⁴⁶ az

⁴² A kozmopolitizmus és a szocialista realizmus az építészetben. Magyar Nemzet 1957. november 24.

⁴³ Az 1956-ban – még a forradalom kitörése előtti reformista hangulatban készült első tervvariánsok kitarítottak, így olyan színdarabokat játszottak Budapesten mint Felicien Marceau: A tojás című egzisztencialista filozófiát hirdető drámája, az amerikai hadsereg Japánbeli szerepét nem „megfelelő módon” bemutató Teaház az Augusztusi Holdhoz, vagy kiadták a francia tinédzser, Françoise Sagan pikáns első regényét Jó reggelt, búbánat! címmel.

⁴⁴ *Mitrovits Miklós: Lengyel, magyar „két jó barát”. A magyar–lengyel kapcsolatok dokumentumai, 1957–1987.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2014. 24.

⁴⁵ *Jan Foitzik: Entstalinisierungskrise in Ostmitteleuropa.* Verlag, Ursachen, Folgen. In: *Kommunismus in der Krise. Die Entstalinisierung 1956 und die Folgen.* Roger Engelmann, Thomas Großbölting, Hermann Wentker (Hg.) Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2008. 60.

⁴⁶ *Paulina Bren: The Greengrocer and his TV. The Culture of Communism after the 1968 Prague Spring.* Ithaca and London, Cornell University Press, 2010. 11–12.

1950-es években már világhírűvé — keresett kulturálicikké vált — az 1958-as brüsszeli expón befutó *Laterna Magica* fényszínház, illetve Emil František Burian D-34 nevű a dadaizmussal és a futurizmussal is érintkező, kísérletező színháza, illetve a Ceskoslovenský Filmexport adatai szerint Csehszlovákia több mint kétszer annyi tőkés filmet — összesen hetvenet — vett át 1960-ban, mint az NDK, Románia vagy Bulgária.⁴⁷ Ezen a téren még számos összehasonlító kutatásra volna szükség a kép tisztázásához.

Az is nyilvánvaló, hogy a desztalinizáció nem egyformán érintette a kulturális élet minden szféráját. Az ideológiához közelebb eső humán területeken sokkal több akadály volt a nyitásnak, mint a gazdaságilag is fontos természet-tudományok esetén. Az olyan tudományágak, mint a matematika (kibernetika), biológia-genetika (l. Liszenko⁴⁸) a hruscsovi időszakban kikerültek az ideológiai gyámokodás alól. A műszaki dokumentáció gyors ütemben bővült, Magyarországon hozzáférhető volt az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság égisze alatt, magyar — és szocialista — mérnököket, orvosokat szívesen küldtek nyugati intézményekbe hosszabb-rövidebb tanulmányutakra. Ezzel szemben a nyugati társadalomtudományi-filozófiai irodalom megismerése sokkal nehezebb maradt. Fordításban nagyon kevés művet lehetett olvasni, részben csak az 1960-as években meginduló zárt könyvkiadás keretében, míg egyes szerzők és elméletek csak másodkézből, azok kritikáján keresztül váltak „hozzáférhetővé” az egész korszakban.

Ezen felül a desztalinizált kultúrpolitika tapasztalata egyazon országon belül társadalmi csoportonként, rétegenként is eltérő volt. A rétegpolitika azt eredményezte, hogy a legnagyobb fokú nyitást a kultúrában az értelmiség tagjai élvezték, a néhány ezres folyóiratokból — mint a *Nagyvilág*, a *Valóság*, a *Közgazdasági Szemle* — értesülni lehetett a nyugati irodalmi trendekről, közgazdasági vitákról, friss tudományos eredményekről. A tömegek számára mindez más oldaláról volt érzékelhető, így az ismét elérhetővé váló szórakoztató irodalom, a nyugat-európai vígjátékok és hollywoodi látványfilmek visszatérésén, vagy a Népszabadság által is közölt „szelídített” képregények megjelenésén keresztül.

A hidegháborús és desztalinizációs narratíván túl

A globális folyamatok

A Magyar Tudományos Akadémia 1966 szeptemberében állította össze a Kulturális Kapcsolatok Intézete számára az MTA nemzetközi kapcsolatairól szóló jelentését. Az ott feltüntetett adatok szerint az MTA 1950-ben egy nemzetközi tudományos ülést rendezett 28 külföldi résztvevővel, 1965-ben 25-öt

⁴⁷ Feljegyzés a szocialista filmes vállalatok 1960. október 6–8-i szófiai tanácskozásáról. MNL OL XIX-I-22 47. d.

⁴⁸ *Ethan Pollock*: From Partiinost to Nauchnost and Not Quite Back Again: Revisiting the Lessons of the Lysenko Affair. *Slavic Review* 2009/1. 95–115.

954 külföldi vendéggel. 1950-ben 47 magyar tudós járt külföldön az MTA képviselésében, 1960-ban 863 magyar kutató járt külföldön és az akadémia 878 vendéget fogadott, öt évvel később már 1476 kiutazó és 1689 beutazó szerepelt a nyilvántartásba.⁴⁹ Tegyük hozzá, ekkor az akadémiai „forgalom” csak a kutatói utazások egy töredékét adta. Három évvel korábban készült el a Kulturális Kapcsolatok Intézetének 1963-as jelentése: eszerint 1929-ben 200, 1963-ban nagyjából kétezer nemzetközi szervezet működött; 1923 és 1929 között 831 nemzetközi konferenciát rendeztek, 1963-ban egyetlen év alatt közel 3000-et. Magyarország 1963. január 1-jén 364 nemzetközi szervezetnek és intézménynek volt tagja (ezek fele — 184 — volt nemzetközi kulturális vagy tudományos szervezet), vagyis kétszer annyinak, mint amennyi három és fél évtizeddel korábban létezett.⁵⁰

A fenti két adatsor két eltérő megközelítést implikál. Az első esetben adja magát, hogy a számokat a hidegháború narratívájába illesztve értelmezzük, és a dinamikus bővülő konferenciaturizmust és tudóscserét a nemzetközi feszültség enyhülésének és a nyitás politikájának tulajdonítsuk. A második adatsorra viszont a hosszú időtáv törvényei érvényesek, és a nemzetközi kapcsolatok bővülésének hosszú távú trendjét rajzolják ki, amelyben — bár a KKI adatai erre nem tértek ki — az 1950-es évek első fele (és természetesen a II. világháború) csak átmeneti visszaesést hoztak. Ha a nemzetközi kereskedelem vagy turizmus adatait évszázados távlatban vizsgáljuk, hasonló dilemma adódik, hiszen azt látjuk, hogy az ipari forradalom, a 19. század második fele, a vasút, az óceánjárók, a tenger alatti kábelek, a telegráf (a „viktoriánus internet”⁵¹) hozott először robbanásszerű fejlődést, léptékváltást, és járt olyan következményekkel, mint a modern tömegsajtó kialakulása vagy a szabadidő megjelenése.⁵² Az I. világháború előestéjén — a nyomdai átfutási idő miatt a trónörökös meggyilkolásának napján megjelenő — Borszem Jankó humorlap teljes természetességgel szentelte az egész lapszámot az utazás és nyaralás témájának,⁵³ majd néhány héttel később a lapokat elárasztották a rémséges, kalandos — és néha humoros — hazatérés-történetek, mivel a háború kitörése tízezreket ért ellenséges állam területén. Az 1950-es és 1960-as évek, a II. világháború utáni konjunktúra éve újabb jelentős idegenforgalmi expanziót eredményeztek – a külföldi utazás lehetősége ekkor nyílt meg valójában a középosztályhoz tartozók előtt. Míg a 19. század végének világjárói vonatra ültek, a kor költőit a vasút ihlette meg, a 20. század közepén a légitömegközlekedés forradalma bontakozott ki, a szovjet műszaki fejlettség szimbólumai közé — a szputnyik, az atomerőmű és az atomjégtörő mellé — bekerült a sugármeghajtású TU-104-es és 114-es. Feri-

⁴⁹ Jelentés a Magyar Tudományos Akadémia nemzetközi kapcsolatairól (1966. szeptember). MNL OL M-KS 288 f. 35/1966/5. ó. e.

⁵⁰ Jelentés Magyarország nemzetközi szervezetek munkájában, konferenciákon való részvételéről (1963. június 12). MNL OL M-KS 288 f. 33/1963/1. ó. e.

⁵¹ *Tom Standage: The Victorian Internet: The Remarkable Story of the Telegraph and the Nineteenth Century's On-Line Pioneers.* London, Bloomsbury Publishing, 2009.

⁵² *Briggs, Asa-Burke, Peter: A média társadalomtörténete. Gutenbergtől az internetig.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2012. 149–172.

⁵³ Borszem Jankó 1914/26. (1914. június 28.)

hegyről is sorra indultak az új légi járatok.⁵⁴ A belga Sabena légitársaság 1957-ben indította el gépeit a Budapest–Brüsszel útvonalon, amelyre természetesen magyar újságírókat is meghívtak. Árkus István a belga főváros sztriptízbárjainak életét tárta a magyar olvasók elé, hogy kedvet csináljon az repülőúthoz.⁵⁵

A nemzetközi idegenforgalmi adatok folyamatos, nagyarányú bővülésről tanúskodnak. 1950-ben a külföldre utazók száma világszerte 25,3 millió volt, ami egy évtizeddel később már a 70 milliót közelítette, 1970-re pedig 165 millió fölé jutott. Ám ez korántsem jelentette a tendencia végét, a legnagyobb arányú — évi 10 százalék körüli — növekedést az 1950-es és 1960-as évek hozták (amihez természetesen az alacsony bázis is hozzájárult). 1970-ig a turisták számával arányosan nőttek az idegenforgalomból származó bevételek is, majd az 1970-es évektől a bevételek meredekebb növekedési pályára álltak.

1. táblázat – A nemzetközi idegenforgalom bővülése, 1950–2000⁵⁶

Év	külföldre utazók száma (millió fő)	nemzetközi turizmusból származó bevétel (milliárd \$)
1950	25,3	2,1
1960	69,3	6,9
1970	165,8	17,9
1980	286,2	105,2
1990	459,2	264,7
1995	563,6	399,0

Ám a fentiek mögött a II. világháború utáni gazdasági konjunktúra állt, nem a hidegháború enyhülése. Ez utóbbi inkább csak kiszélesítette annak határait: az utazás nemcsak a blokkon belül, hanem a Kelet és Nyugat között is lehetségessé vált. Az idegen fizikai megismerése az 1960-as években a magyar állampolgárok mindennapi életének is részévé vált. A külföldre eljutó magyarok száma 1953-ig a 20 000-et sem érte el, de 1953–54-ben is csak néhány ezerrel emelkedett. Az első nagy ugrást az 1955-ös év hozta – ekkor 99 000 magyar állampolgár látogatott külföldre. Az 1956-os adatot (271 000) a forradalom alatt és után távozók száma torzítja el. 1960-ban 222 000 külföldi utazást regisztráltak, 1970-ben 1 millió 7 ezret.⁵⁷ A növekedés rendkívül hasonló pályát

⁵⁴ Tolnai Gábor irodalomtörténész, a Kortárs szerkesztője így írt a TU-104-es megjelenéséről prágai „reptéri riportjában”: „Midőn leereszkedett, valami technikai albatroszként tölti be a betont. ... A korábbi gépekkel érkezett nyugati utasok... nem titkolt tisztelettel és ugyanakkor az arcvonásaikon is kifejeződő aggodalommal sorakoznak fel a váróterem térre néző üvegfa mögé... A túsarkú cipők szinte összezsugorodnak; tömzsi oroszok lépnek be, vidáman, jókedvű mosollyal.” Tolnai Gábor: Olaszországi jegyzeteimből. Magyar Nemzet 1958. szeptember 17.

⁵⁵ Árkus István: Az éjszakai Brüsszel. Népszabadság, 1957. március 10.

⁵⁶ Gee, Chuck Y.–Fayos-Solá, Eduardo: International Tourism: a Global Perspective. Madrid, WTO, 1997. 18.

⁵⁷ Bencsik-Nagy: i. m. 236.

írt le, mint a modernizáció egy másik meghatározó fogyasztási jóságával, a televízióval való ellátottság.

1961 tavaszán a Népszabadság az IBUSZ új kezdeményezéséről, a Két nap Budapesten-mozgalomról adott hírt, amelynek célja az volt, hogy „*az új falu parasztságával megismertesse a fővárost, a magyar munkásosztály fellegvárát*”. A riporter megszólaltatott egy mikebudai parasztembert, aki úgy nyilatkozott, „*ez a második nagyváros, amelyet életemben láttam. Az első Cegléd volt.*” A cikk és a mozgalom ideológiai üzenete világos, a kollektívizálás utolsó fázisában a munkásság és a parasztság szövetségét szolgálta. Ám egyben rámutat arra, hogy az utazás a társadalom többsége (mindenekelőtt a vidéki ember) számára 1960 körül egyáltalán nem számított az élet szerves részének.⁵⁸ A Népszabadság 1961-es „nyárköszöntő vezércikke” azt tekintette magától értetődőnek, hogy a belföldi nyaralásról — közelebbről 370000 dolgozó „kedvezményes nyaraltatásról” — írjon.⁵⁹ Egy évtizeddel később viszont már természetesen számított, hogy a Népszabadság a külföldre utazókhoz fordult vezércikkével – arra figyelmeztetve őket, hogy a „*külföldet járó turista magánember. A dolog természeténél fogva mégis hazája színeiben utazik.*” Vagyis itt arról van szó, hogy a globális jelenséget, a megszorodó külföldjárást a szerző egyúttal a két világrendszer harcának keretébe illesztette: „*Legyünk önérzetesek és gerincesek; mindig tudatában annak, mire kötelez az útlevelelünk ékesítő címer, a Magyar Népköztársaság címere. Azt fejezze ki a magatartásunk, hogy olyan ország színeit képviseljük, amelynek szocializmust építő népe a tehetségével és nagy teljesítményével hívta fel magára a világ figyelmét, vívta ki más népek megbecsülését. Olyan országát, amely a legutóbbi negyedszázad alatt nagyon mélyről emelkedett fel, s olyan életviszonyokat teremtett, amelyek bárhol kiállják az összehasonlítást. Kiállják, még ha a mieink nem is szórhatják két kézzel a pénzt, mint egyik-másik leggazdagabbjai. A szocialista Magyarország útlevelel utazó turista emelt fővel járhat bárhol a világon.*”⁶⁰ A két vezércikk közti időszakban, 1965-ben, az Olaszországot bemutató kiadvánnyal⁶¹ megindult a Panoráma útikönyvek sorozata, ami szintén az utazás tömegessé válásáról tanúskodott. A következő években felváltva jelentek meg újabb bedekkeres szocialista és kapitalista országokról: Csehszlovákiáról 1966-ban, a Szovjetunióról és Franciaországról 1967-ben, Jugoszláviáról és Skandináviáról 1968-ban, Ausztriáról 1969-ben, Bulgáriáról, Nagy-Britanniáról és Észak-Írországról 1970-ben, Romániáról és az NDK-ról 1971-ben, a Benelux-államokról 1972-ben.

Az ösztöndíj-politika irányelveiről készített 1965 őszi feljegyzés a globális folyamatok érvényesülésének más aspektusaira hívta fel a figyelmet. „*A kicsi és viszonylag fejletlen országok számára pedig teljesen lehetlenné vált, hogy minden vagy akár csak a legfontosabb tudományágakban, csak saját erejükre támaszkodva lépést tudjanak tartani a gyorsan emelkedő világszínvonalal... Az elzárkózás minden ország számára a lemaradással jelent egyet, mégpedig nem-*

⁵⁸ *Kapalyag Imre*: Országjáró parasztok. Népszabadság 1961. április 26.

⁵⁹ *Vető József*: Jó üdülést! Népszabadság 1961. június 1.

⁶⁰ *Horváth József*: A haza színeiben. Népszabadság, 1972. július 7.

⁶¹ *Fajth Tibor*: Itália. Budapest, Panoráma Kiadó, 1965.

*csak a tudományos fejlődésben, hanem társadalmi és gazdasági téren is*⁶² A KKI anyaga ezen felül is hangsúlyozta, hogy a 20. század második felében a nagyhatalmak sem rendezkedhetnek be tudományos autarkióra, és a nyugati államokban folytatott kutatás-fejlesztésnek is mind nagyobb hányada folyik kormányzati finanszírozással. A tudományos és technikai forradalom nyomán fellépő forrásigény és koncentráció- és kooperációkényszer egy évtizeden belül erősítette meg az integrációs törekvéseket Keleten és Nyugaton belül, és — ha korlátozottan is — kifejtette a hatását a két szövetségi rendszer között is.

A nyitás kényszere a kulturális és tudományos érintkezések terén „szerepcsén” találkozott a kutatók és művészek önértékével, így a folyamatot ez a belső nyomás is működésben tartotta. A nemzetközi tudományos folyamatokkal való lépéstartásban, ennek érdekében a párbeszéd fenntartásában, a szocialista országok éppúgy érdekeltté váltak, mint az ott működő kutatók. A technológiai transzferek igénye összetalálkozott a kutatásaikhoz pluszforrást, szakmai előmenetelükhöz tanulmányi lehetőségeket, nemzetközi kapcsolatépítést, publikációs fórumokat kereső kutatói érdekekkel, és a tudományos színvonalra, nemzetközi beágyazottságra önmagában értéként tekintő szakmai ethosszal.⁶³ Az érvek közt — túl a racionális, gazdasági szempontokon — nagy hangsúlyt kapott a többi szocialista ország példája. A blokk országainak nyitása tehát bizonyos fokig egymást is erősítette.⁶⁴

A tudományos irányítás szervezeti felépítése is kedvezett a szakmai-kutatói önértéknek. A tudományos érintkezéseket esetenként, kötelezően, de tárca-szinten hagyták jóvá: a Művelődésügyi Minisztérium, az Egészségügyi Minisztérium, a Nehézipari Minisztérium, illetve az MTA is – saját hatáskörben hagyta jóvá a meghívásokat és kiküldetéseket. Ez is szerepet játszott abban, hogy a globális tudományos kapcsolatok sajátos jelenségére, az agyelszívásra is felfigyelhetünk az 1960-as évek elején. Az 1960-as években elsősorban az orvosi ösztöndíjak esetében nehezményezte a magyar külügy, hogy az amerikai egyetemi és kutatókórházak olcsón — titkárnői, technikus fizetési szintnek megfelelő ösztöndíjjal — csábítanak el fél vagy egy évre kelet-európai orvosokat.⁶⁵

⁶² A KKI előterjesztése az ösztöndíj-politika irányelveiről (1965. október 5.). MNL OL M-KS 288 f. 35/1965/8. ő. e.

⁶³ „Amikor — több mint egy évtizede — a Múzeum-körúti antikváriumban megvásároltam Andrew D. White könyvét *A Tudomány és a Vallás háborúságáról*, bizony álmomban sem gondoltam, hogy valaha is elvetődöm arra a helyre, amely e felvilágosult szellemben írt könyv szerzőjének életkerete, tudományos és pedagógiai tevékenységének fő színtere volt.” – pendített meg személyes hűrokat Szigeti József, az MTA Filozófiai Intézetének igazgatója a Nemzetközi Filozófiai Társaság 1962-es washingtoni kongresszusa után. Szigeti József beszámolója a tudománytörténet 10. nemzetközi kongresszusáról és a Nemzetközi Szociológiai Társaság 5. Világkongresszusáról. MNL OL XIX-J-1-k 1945–1964 USA 43. d. – A neves szótárkészítő Ország László elsősorban saját szakterülete, az amerikanisztika érdekében lobbizott („nem az kell, hogy Ország megint kijárhasson USA-ba”). Ország László beszámolója amerikai útjáról (1963. október 25.) MNL OL XIX-J-1-k 1965 USA 7. d.

⁶⁴ Nemcsak a tudományos kapcsolatok terén, ahol Ország László például a szovjet–amerikai és lengyel–amerikai nyelvészeti kapcsolatok szintjére hivatkozott, hanem a kulturális transzferek esetében is. Filmek, színdarabok, könyvek jogainak megvásárlásakor a döntést segítette, ha legalább egy szövetséges országban bemutatták, kiadták azt.

⁶⁵ Követi jelentés a Győrkei Ferenc professzor által Houstonban alkalmazott Márk István helyzetéről (1966. április 29.) MNL OL XIX-J-1-k 1966 USA 6. d.

Turán Pál matematikus professzornak a Stanford Egyetemről kapott havi 600 dolláros ösztöndíja kapcsán az MTA Nemzetközi Osztály még egyértelműbben fogalmazott: „*Itt tehát a Magyar Népköztársaság támogatja az Egyesült Államok egyetemi oktatását azzal, hogy élvonalbeli szakemberét rendelkezésükre bocsátja, akit itthon kisebb értékű munkatársaival kell ezidő alatt pótolni, és ugyanakkor ő az USA-ban messze az amerikai professzori színvonal alatt részesül ellátásban.*”⁶⁶

A munkaerő-elvándorlást eredményező szívóhatás adott feltételek között ugyanakkor nem érvényesülhetett, a külföldi munkavállalást az államszocialista országok szigorú keretek között tartották. Így bár a folyamat a kor Európájában jelentős méreteket öltött, ekkor szinte kizárólag az dél-északi irányú migráció dominált. Kivételes helyzetekben — így az 1956-os forradalom idején, illetve a berlini fal felépítéséig az NDK és NSZK közötti áramlásban — azonban megmutatkozott, hogy az — hidegháborús korlátok nélkül — kelet-nyugati irányban is folyt volna.

A fenti jelenségek összhangba hozhatók azzal az elméleti kerettel, amely egy szanalási-modellváltási kísérletként írja le a hrucsovi reformpolitikát. Ez a megközelítés a globális folyamatok elsődlegessége mellett foglal állást a hidegháborús logikával szemben, és desztalinizációt egy összetett belső és külső (globális) kényszer felismeréséből vezeti le. A — külső és belső, a saját társadalmak felé is lépéseket tevő — nyitás ebben az összefüggésben a rendszer működőképességét és versenyképességét szolgálta, és a kölcsönös megsemmisítés képességének megteremtődésén túl a globális fejlődés, mindenekelőtt az autarkias kísérletek idejétmúlttá, lehetetlenné válása is ezt kényszerítette ki a szovjet vezetéstől.⁶⁷ A nyitással, azzal, hogy a verseny katonai szinterről a gazdasági és ideológiai verseny területére helyeződött át, a globális folyamatok — ha korlátozottan is — újra érvényesülhettek.

A nemzeti hagyományok szerepe

A globális folyamatok mellett a hosszabb — akár évszázados — időtávot átfogó szemléletet nemzeti keretek közt is érdemes figyelembe venni. Kelet-európai szemszögből a sztálini időszak gyakran azonosnak tűnik a bezárkózással, hiszen ezen országok izolációja és autarkia-törekvései lényegében egybeestek a hidegháborús konfliktus felszínre kerülésével, a két tábor zsdanovi doktrínájának meghirdetésével (1947), illetve a nyílt szovjetizálás megindulásával (1948): a térség országaiba a szovjet típusú rendszerrel együtt a zsdanovscsinát is exportálták. A sztálinizmus így e térségben annak egy meghatározott szakaszával válik azonosossá, miközben ha az 1920-as évek végétől 1953-ig tekintünk, azt láthatjuk, hogy a mintegy negyedszázados periódusban voltak nyitottabb évei is. Az egyik az 1930-as évek első felében, az I. ötéves terv időszakában, amikor a hatalmas projektben Amerika egyszerre volt távoli ellenségkép és mintakép,

⁶⁶ Vas Zoltán Péter levele a Külügyminisztérium részére (1963. július 3.). MNL OL XIX-J-1-k 1945–1964 USA 44. d.

⁶⁷ *Kalmár Melinda*: i. m. 81–88.

sőt jelentős mértékben támaszkodtak az amerikai technológiai és tudástranszferre. „*Ha ma Lenin Oroszország istene, akkor Ford Szt. Péter*” – írta Bernard Knollenberg 1930-ban.⁶⁸ Az amerikai technológia átadóinak jelenlétük évtizedek múltán sem merült feledésbe – még Hruscsov 1959-es amerikai útja alkalmával is aktivizálódtak az emlékek, ahogy az 1920-as és 1930-as években történt (vagy éppen a II. világháború alatti) találkozásait felidéztek leveleikben.⁶⁹ A másik nyíltabb időszakot pedig a II. világháború alatti antifasiszta szövetség évei hozták, amit szintén nem csak a közös hadviselés jellemezett, hanem megélték a kulturális érintkezésekkel és transzferekkel is járt.⁷⁰ A bezárkózás, illetve nyitás, a kelet, illetve nyugat felé közeledés felerősödése, a „kompország-jelenség” nagyobb időhorizontra tekintve is érvényes.

1956 után a párizsi Magyar Intézet, a római Magyar Akadémia, illetve a bécsi Collegium Hungaricum tette ki a magyar kulturális külpolitika fő intézményrendszerét – túl a követségeken. Mindez nem tekinthető sem véletlennek, sem előzmény nélkülinek. Az intézményrendszert ugyanis az 1945 utáni Magyarország „megörökölte”, annak alapjait a klebersbergi kultúrpolitika rakta le. Az 1927. évi XIII. törvénycikk már egy folyamatban lévő építkezésnek biztosított hátteret. A külföldi intézetek hálózata a jogszabály szövege szerint elsősorban egy európai látóköri, széles kulturális kapcsolatrendszerrel bíró magyarországi elit kialakítását célozta (amit az állam ösztöndíjakkal, kutató- és tanulmányutak lehetőségével segített elő),⁷¹ amihez a magyar kultúra — és a magyar kultúrfőlény gondolatának — propagálását is hozzátehetjük. Magyar intézet, illetve Collegium Hungaricum működött a két világháború közt Rómában, Zürichben, Párizsban, Berlinben és Bécsben. Ebből három ország — Olaszország, Franciaország és Ausztria —, továbbá semlegessége és nyelvrokonsága miatt Finnország jelentette a magyar kultúrpolitika fő csapásirányát 1953 után is. A hivatalosság bélyegét kevésbé viselő kulturális intézetek nagyobb mozgásterrel rendelkeztek ahhoz, hogy megszólítsák, maguk köré gyűjtsék a magyar kultúra iránt érdeklődő művészeket és értelmiségi közönséget, a forradalom leverése utáni években jobbak voltak, mint a nagykövetségeké, részben azért, mert eleve ott működtek, ahol a kulturális transzfereknek hosszabb előtörténetük volt. Ezek tevékenységét már az 1945 utáni új hatalom által életre hívott — éppen ezért a „kommunistabarát bélyeget” magukon viselő — baráti társaságok felemás aktivitása egészítette ki.

Nem csupán régi szervezetek alapjai őrződtek meg, de a kulturális érintkezések és transzferek 1948 előtti képviselői is. A francia, az angol, az olasz és a német kultúrának erős tábora volt Magyarországon a 20. század első felében is, és ezen országok széles spektrumot képviselő irodalma módot adott arra is,

⁶⁸ J. D. Parks: *Culture, Conflict and Coexistence. American-Soviet Cultural Relations, 1917–1958.* McFarland, Jefferson and London, 1983. 33.

⁶⁹ Rósa Magnúsdóttir: „Be Careful in America, Premier Khrushchev!”. *Soviet perceptions of peaceful coexistence with the United States in 1959.* Cahiers du Monde Russe, 2006/1–2, 121–127.

⁷⁰ J. D. Parks: i. m. 63–78.

⁷¹ 1927. évi XIII. törvénycikk a külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjakról. Forrás: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7697> (Utolsó letöltés: 2014. október 19.)

hogy jobb- és baloldal — így például a Nyugat és a Napkelet köre, a Szocializmus vagy az Új Idők folyóirat olvasói — eltérő szerzőket, áramlatokat ismerjen meg és fogadjon el. 1945 és 1948 között is nagy számban játszottak angol, francia, amerikai darabokat a magyar színházak, számtalan műfordítás jelent meg, a moziban rengeteg amerikai és sok francia, olasz és brit filmet vetítettek. A két legfőbb különbség az volt, hogy egyrészt szűkült — de nem vált egysíkúvá — az ideológiai kínálat (elvégre 1947 szeptemberéig tekintettel kellett lenni a SZEB-re, 1947 őszére pedig már jelentősen előrehaladt a hatalmi átrendeződés, lefolyt a koalíciós pártok közti „bezárkózás-vita”), másrészt nagy mennyiségben vált hozzáférhető a szovjet kultúra is.

„*Sajnálom őket: akik nem ismerhették meg Párizst, mert a világra megint háború szakadt, hidegháború, évekig tartó jéghideg izoláció. Hanem ez majd csak felszakad, máris szakadoz — s így lesz rendjén: mert minden nemzedékért kár, ha Párizsba, ha Itáliába nem jut el, mert nincs nemzedék, melynek számára Párizsnak, Itáliának ne volna örök mondanivalója*” – írta Rónai Mihály András a Népszabadságban, mikor kilenc év után újra felkereshette az általa második hazájának nevezett fővárosokat.⁷² Lukács György szintén nagyon határozottan kiállt a világra való nyitottság mellett a Nagyvilág első, 1956. októberi számában,⁷³ és az 1950-es évek végének lapjaiban számos Rónaiéhoz hasonló visszatérés-riport kapott helyet. Mindez mutatja, hogy a nyugati kapcsolatrendszerrel, nyugatias műveltséggel rendelkező, a nyugat-kelet irányú transzferekben 1948 előtt is jelentős szerepet játszó művészek, tudósok nem tűntek el, sőt készen álltak arra, hogy e hagyományos funkciót újra ellássák. Francia-magyar vonatkozásban többek közt Gereblyés László, Illyés Gyula, Vészi Endre, Bajomi-Lázár Endre, Boldizsár Iván neve említhető – míg szovjet-francia vonatkozásban nem kisebb név, mint Ilja Ehrenburg volt a nyitási folyamat fő ágense.

A hidegháborús kényszerek enyhülésével — ha természetesen nem is teljes szélességükben — a régi hálózatok és transzferirányok reaktivizálódtak. E tekintetben más minőséget képviselt a szovjet és a magyar (illetve vélhetően más kelet-közép-európai nemzet) nyitása. Míg szovjet vonatkozásban a sztálinizmus előtti haladó hagyományokat elsősorban az 1920-as évek avantgarddal áthatott, útkereső szellemi nyitottsága jelenthette, Magyarországon többféle 1948 előtti „haladó” hagyomány szívároghatott vissza felszín alatt a gyakorlatban. Ennek megfelelően a színházak és mozik műsora, a könyvkiadás, a folyóiratok tartalma azt mutatja, hogy a nyugati kultúra teljesebben jelenhetett meg Magyarországon, mint a Szovjetunióban. E tekintetben az egyes államszocialista országok is eltérő képet mutattak – amiben a desztalinizációs folyamat milyensége mellett a kulturális hagyományoknak is szerepe lehetett. Ám ugyanez az átrendeződés megfigyelhető a gazdaságban is: a külkereskedelmi statisztikák hasonló folyamatról árulkodnak: Magyarország korábbi, hagyomá-

⁷² Rónai Mihály András: Viszontlátás I. Népszabadság, 1957. december 13.

⁷³ „Szégyen, hogy csak most lehet megjelenie egy ilyen folyóiratnak, holott az, ha az irodalom igazi eszmei és művészi érdekeit tekintjük, már évek óta multhatatlanul szükséges volt.” – Lukács György: Magyar irodalom – világirodalom. Nagyvilág 1956/1. 3–5.

nyos nyugati partnereinek — NSZK, Ausztria, Olaszország — jelentősége fokozatosan nőtt az 1960-as években.

A hagyományok szerepének más — negatív — irányban is lehet magyarázó ereje. A szovjet blokkon belüli gazdasági és kulturális integrációt nehéz volna sikeresnek minősíteni. A kelet-közép-európai államokat sem az érdekeik, sem a hagyományos kulturális irányultságuk nem egymás irányába tolták. 1953, illetve 1956 októberé előtt (utóbbit nem a magyar forradalom, hanem az annak „árnyékában” meghozott, a XX. kongresszussal induló változások keretébe illeszkedő október 30-i kormánynyilatkozat okán említhetjük itt) a blokk államainak kapcsolatrendszere a kétoldalú együttműködésekre épült. Ám azok csak szovjet irányban épültek ki, a többiek egymás közti érintkezései másodlagosak, formálisak maradtak, és csak ezután töltődtek meg tartalommal, ahogy a szocialista országok közti turistaforgalom is csak Sztálin halála után, érezhetően 1955-től, növekedett meg. Egyes — így magyar–román — relációban a történelmi múlt és a nemzetiségi kérdés okozott komoly nehézségeket kulturális téren is,⁷⁴ szemben például a magyar–lengyel viszonyal, ahol a magyar és lengyel 1956 utáni politikai konstelláció akadályozta a szélesebb cserét.

Az MSZMP Politikai Bizottsága 1965 szeptemberében tárgyalta a szocialista országokkal való tudományos és kulturális kapcsolatok kérdését. Az előterjesztés alaphangja kifejezetten kritikus volt: legfőbb megállapítása szerint a kapcsolatok minősége és nyitottsága messze elmaradt attól a szinttől, ami a politikai-ideológiai szövetségi viszonyból és propagandaüzenetek alapján elvárható lett volna. Megállapította, hogy a szocialista országok kulturális és tudományos téren elsősorban a nyugati relációkra koncentrálnak, a „fokozódó tőkés kapcsolatok következtében a baráti viszonylatú cserék sok esetben háttérbe szorulnak”, amiben a magyar értelmiség beállítódása is tükröződik. „Értelmiségünk jelentős része néha a megérdemelnél nagyobb érdeklődést tanúsít a fejlett kapitalista országok tudományos és kulturális élete iránt”. Az anyag azt is aláhúzza, hogy a kulturális javak cseréjében a felek ragaszkodnak a kulturális egyezmény évtizedes merev, kétoldalú szerkezetéhez, míg a nyugati kapcsolataikban ugyanezen államok jóval rugalmasabbnak mutatkoznak. A Politikai Bizottság úgy látta, hogy a marxizmuson belül sokkal zártabbak a válaszfalak, mint a marxizmus és a polgári világ között: „A szocialista országok egy része kultúrpolitikájában ma már teret enged a kísérletezésnek, sőt a tőkés világ problematikusan alkotásainak is, ugyanakkor gyakran korlátozzák, hogy vitatható szocialista országbeli művek egymás közt kicserélésre kerüljenek.” Az MSZMP vezetése 1965-ben a kultúrában adta ki azt a jelszót, hogy aktívabb, a kétoldalú relációknál magasabb szintű együttműködési formákat kell keresni – amelyhez hasonló reformtervvel 1966-ban a KGST-vel kapcsolatban is előállt. A fentiek felvetik tehát, hogy a szovjet blokk országait nem csapán „csapattársként”, hanem egyszerűen „versenytársként” is kell látnunk. Mindez nem áll messze Békés Csaba interpretációjától, aki a blokk országainak hármass determinációjáról beszél. Eszerint a szuperhatalmak konfliktusaihoz igazodáson túl hat a nyugati technológiá-

⁷⁴ L. Földes György: Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989. Budapest, Napvilág, 2007. 51–53.

ra való ráutaltság és az állandó valutahiány, ami a nyugati külgazdasági orientáció visszatérésének legfőbb mozgatórugója, valamint megjelenik a nemzeti érdekek érvényesítésére irányuló küzdelem a szovjet blokkon belül is.⁷⁵

Európa és Amerika, haladó és reakció

Volker R. Berghahn a Shepard Stone-ról, az 1950-es és 1960-as amerikai keleti kulturális diplomácia központi alakjáról írt monográfiájában azt hangsúlyozza, hogy az Egyesült Államoknak egyszerre két „kulturális hidegháborút” volt kénytelen megvívni: túl a Szovjetunóval és szövetségeseivel való szembenálláson meg kellett küzdenie a nyugati-európai értelmiség fölényes elzárkózásával is.⁷⁶ Berghahn problémafelvetése már azt a kérdést pedzi, vajon a hidegháborús determináció mellett léteztek, létezhetek-e másféle törésvonalak; olyanok, amelyek nyugati fejlett világon, illetve a szocialista világrendszeren belül hatottak a nyitottság és zárttság mértékére, illetve amelyek nem Keletre és Nyugatra metszették szét a világot mint a „vasfüggöny”, illetve nem is Északra és Délre mint a „harmadik világ” nézőpontját érvényesítő, gazdasági fejlettség mentén ható törésvonal.

A fentebb említett példát ilyenek tekinthetjük. A magas és alacsony kultúra ellentéte ugyanakkor évszázados kulturális szembenállás, amelynek frontvonalai már a 18. században, az első tömegműedium, a népszerű regény elterjedésével párhuzamosan kiépültek Európában. A tömegkultúra kritikájának érvrendszere is hamar kialakult és tért vissza újabb és újabb formában, támadását rendre a tömegkultúrát leginkább szimbolizáló termékek ellen intézve. A 20. század húszas és harmincas éveiben az amerikai kultúra vált a tömegkultúra szimbólumává, a tömegkultúrát képviselő médiumok ennél fogva magát Amerikát képviselték. Az elitkultúra propagátorai a hollywoodi mozit, az amerikai képregényt (comics), a látványsportokat tekintették az emberi — és egyben európai — civilizációt érintő legnagyobb veszélynek.⁷⁷ Az „amerikai műfajok”, a hollywoodi filmek, a képregények, digest-szerű kiadványok vagy a rock and roll a nyugati „dekadencia” — állandóan és rituásszerűen elítélt — jelképeivé váltak a szocialista országok nyilvánosságában. Ugyanakkor e jelenségek fiatalokra gyakorolt káros hatása az angol, francia stb. vitákban is visszatérően szerepeltek (sőt az USA-n belül is folyt ilyen jellegű diskurzus, persze itt nem európai és amerikai kultúra szembeállításaként fogalmazták meg). Az amerikai hatás visszaszorítása, akár az ifjúság védelmében, akár a nemzeti kultúra és nemzeti kultúripar helyzetét javítandó, újra és újra előkerült a nyugat-európai értelmiség körében is. Ezek egy részéről a magyar sajtó is beszámolt – természetesen mindezt hidegháborús kontextusba helyezte, és fő tanulságként azt vonta le, hogy az USA pszichésen is háborúra készíti fel az európai fiatalságot. A Szabad Nép például 1954-ben beszámolt a glasgow-i gyerekpánikról, amikor is a gyere-

⁷⁵ *Békés Csaba*: Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztüzében, 1945–1990. Budapest, Gondolat, 2004. 23–24.

⁷⁶ *Berghahn*: i. m. XII.

⁷⁷ *Herbert J. Gans*: Népszerű kultúra és magaskultúra. In: Wessely Anna (szerk.): A kultúra szociológiája. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 114–115.

kek százai a helyi temető vasfogú vámpírjaival akartak megküzdeni,⁷⁸ 1955-ben pedig arról tudósított, hogy a brit képviselők egy csoportja az amerikai képregények betiltását követelte.⁷⁹ A brit képregény-ellenes kampány időszaka ennél hosszabb volt 1948-tól 1955-ig tartott – és 1956-ban egy korlátozó törvény is megszületett.⁸⁰ A képregény-ellenes hullámot épphogy megelőzte az amerikai filmimperializmus elleni riadalom,⁸¹ és szorosan követte a rock and roll-őrület, a hooligan-ok és Halbstarkék feletti megbotránkozás. Abban, hogy a rock and roll idegen a német kultúrától, a keletnémet és nyugatnémet kulturális elitek körében egyetértés volt.⁸² Igaz az aggodalmak ellenére az NSZK-ba beengedték az amerikai sztárokat és filmeket, még ha — elsősorban 1956 és 1958 között — a nekivadult rajongók szét is vertek néhány koncerttermet. Ezzel szemben az NDK-ban és a szovjet blokkban sokáig csak ritkán, és akkor is csekély kivétellel negatív kontextusban lehetett olvasni a rock and rollról,⁸³ nyugati rocksztárok pedig csak az 1960-as évek közepétől léphettek fel, akkor is csak szórványosan. Igaz néhány angol együttes az 1957-es VIT-re már elvitte a rock and roll-érzést magával,⁸⁴ és persze az éternek a határok nem tudták útját állni, de még a hanglemezeknek sem. Sőt az 1950-es években a jazz és rockrajongók röntgenfelvételekbe mart barázdákon is hallgatták a nyugati slágereket. Ám még az 1960-as években sem haladt annyira előre a nyugati kultúra integrálódása, hogy a nyugat- és észak-európai kisebb nemzetek kultúráját féltők körében az amerikanizáció, a kommercializálódás ne váltott volna ki ellenállást. Így például Dániában is csak az Oresund szigetről működtetett kalózzrádió „nyomására” vezették be előbb a húszas slágerlistát az állami rádióban 1962-ben, majd indítottak egy rock and rollt is játszó adást a következő évben. Vagyis a kalózzrádiók hatása e határfalak lebontásában nem különbözött a Luxembourg Rádió vagy a Szabad Európa hatásától. Ez más tekintetben is azt a dilemmát veti fel, vajon a releváns összehasonlítást nem a a magyar-osztrák, a csehszlovák–dán kompa-

⁷⁸ Hadüzenet a vámpírnak. Szabad Nép 1954. október 3.

⁷⁹ A „comics” pályafutása. Szabad Nép 1955. március 26.

⁸⁰ *Barker, Martin*: Getting a Conviction: Or, How the British Horror Comics Campaign Only Just Succeeded. In: Lent, John A. (ed.): Pulp Demons: International Dimensions of the Post-war Anti-comics Campaign. 69–74.

⁸¹ *Ulf-Müller, Jens (2001)*: Hollywood’s film wars with France: film-trade diplomacy and the emergence of the French film quota policy. Rochester: University of Rochester Press. 135–149.; *Wagenleitner, Reinhold*: Coca-Colonization and the Cold War: the Cultural Mission of the United States in Austria after the Second World War. Chapel Hill & London, The University of North Carolina Press, 1994. 224–228.

⁸² *Uta G. Poiger*: Rock ‘n’ Roll, Female Sexuality and the Cold War Battle over German Identities. *The Journal of Modern History* 1966/3. 579–583.

⁸³ A „tipikus” kivétel az a helyzet volt, amikor a rock and roll a békés egymás mellett élés kontextusába került: ekkor inkább kedves, mulatságos epizódként jelent meg, hogy egy nemzetközi rendezvényen egy nyugati és egy szovjet résztvevő táncolt egymással – mint a Karlovy Vary-i filmfesztiválon: *Demeter Imre*: A Karlovy Vary-i filmfesztivál legújabb eseményei. Szabad Nép 1956. július 17. – Az már egészen kivételes, hogy 1957 elején Vető József megértően mutatta be az osztrák Halbstarkék rock and roll örületét a bécsi utcákon a Rock around the Clock című film után. L. *Vető József*: Fékevesztetten. Két viharos óra egy bécsi moziban. Népszabadság 1957. február 21.

⁸⁴ *Ryback, Timothy W.*: Rock around the Block. A History of Rock Music in Eastern Europe and the Soviet Union. Oxford University Press, New York and Oxford, 1990. 30.

ratív vizsgálat kínálja-e a magyar-amerikai, a csehszlovák–amerikai stb. helyett.⁸⁵

Tegyük hozzá, az 1950-es és 1960-as években még a nyugat-európai országok kulturális életének is voltak olyan szegmensei, amelyek hasonló rendszerben működtek, mint az államszocialista országokban: elsősorban a televízió és a rádió, de például a színházi élet egy szűk — állami fenntartású — szegmense is. A közszolgálati és kereskedelmi médiumok eltérő logikája tulajdonképpen a magas- és tömegkultúra közti törésvonalat jeleníti meg és termeli újjá. Az államszocialista országokban az állami fenntartású kulturális intézményrendszer kizárólagosságot élvezett (akkor is, ha annak egy részét formálisan társadalmi szervezetek működtették). A nyugati országokban viszont — ha különböző arányokban is — a piaci alapon szerveződő (vagy magánmecenatúra révén finanszírozott) kultúra volt domináns. Utóbbinak a nyugati értelmiség körében is számos kritikusa és ellenfele akadt. Nem véletlen sem az, hogy a párbeszéd legkönnyebben a magas kultúra területén jött létre, elsősorban ott, ahol a verbalitásnak kisebb szerepe volt, így a komolyzene (szimfonikus zene, opera) és a tánc szférájában (illetve a sportban). A szovjet — és magyar — kultúrát 1953 után főként az ezekben a művészi ágakban alkotók és előadók képviselték Nyugaton, ahogy Budapesten is folyamatos volt a nyugat-európai komolyzenészek — karmesterek és szólisták — vendégszereplése 1957–1958-ban is. A nyugati értelmiséget is elsősorban az államilag fenntartott kulturális élet színvonalával, illetve a tömegkulturális nyomás kiküszöbölésének előnyeivel igyekeztek meggyőzni – nem teljesen hatástalanul. A piaci kényszerektől mentesített alkotás, a népművelés olyan területei, mint a magas színvonalú zeneoktatás, a művelődési házak kiterjedt hálózata, a műkedvelő mozgalom mérete a nyugati írók, zenészek, képzőművészek, színházi emberek és filmesek számára is bírt némi vonzerővel. Ugyanakkor a szocialista kultúrpolitika mindig is bírálta — és a magas kultúrával nem tekintette azonosnak — az „elzárkózó” elitkultúrát, miközben rendre tett — különböző szintű — engedményeket a szórakoztató célú kultúrának is.

Az átjárást a keleti és nyugati kultúra között nem is feltétlenül az ideológiai tartalom akadályozta – különösen kelet–nyugati irányban. A desztalinizáció nyomán az elzárkózás helyét a szelektált befogadás és vita révén irányított értelmezés stratégiája vette át a szovjet blokk országaiiban (amiben természetesen különböző fokú nyitottságot mutattak). Márpedig ennél sokszor a piaci alapon működő nyugati kultúra sem bizonyult mennyiségileg befogadóbbnak. Louis Aragon 1957-es írásában a francia kritikát vádolta azzal, hogy hallgatásával és hamisításaival vasfüggönnyel emel a szovjet és kelet-európai irodalmak előtt – *„sebjaj, akkor hát gyerrünk, térjünk vissza a régi módszerhez, amelyet a magyar események előtt alkalmaztunk, a csendhez! A csendhez, ehhez az árnyékfegyverhez, a nagy fekete hallgatás-lepelhez, amellyel a kritikusok szeretnék a világ egy hatodának az irodalmát szemeink előtt eltakarni.”*⁸⁶ A piaci alapon álló nyugati kulturális élet hatásában az

⁸⁵ Peter Brugge: Swinging Sixties made in Czechoslovakia – the adaptation of western impulses in Czechoslovak youth culture. In: Ivan Šedivý – Jan Němeček – Jiří Kocian – Oldřich Tůma (eds.): 1968: České křižovatky evropských dějin. Praha, ÚSD, 2011. 143–155.

⁸⁶ Aragon: A szocialista realizmus nem halt meg. Népszabadság 1957. augusztus 11.

államilag irányított kultúrpolitikánál is nagyobb fokú elzárkózására az „aranyfüggöny” kifejezés jelent meg.⁸⁷ Egy magyar vígjátéknak jóval kisebb esélye volt eljutni a brit átlagnézőhöz, mint egy brit szatírának a magyarhoz; egy nyugati szerző műveit nemegyszer nagyobb példányszámban adták ki szocialista országokban, mint saját hazájában. Amihez természetesen hozzá kell tenni azt a keleti-nyugati felosztást árnyaló tényezőt, hogy a francia, az amerikai, az angol vagy az olasz és a magyar vagy csehszlovák kultúra közti transzferekben azok mérete, vonásereje miatt semmilyen rendszer mellett sem várhatnánk reciprocitást.

A magas (piactól függetlenített) kultúra és a kereskedelmi szemléletű tömegkultúra szembenállása tehát egyértelműen horizontálisan metszette át a keleti és nyugati világot. A zsdanovi kultúrpolitika szintén egy horizontális vonalat húzott, amelyet már az 1947-ben, a magyar sajtóban lefolyt „bezárkózás-vita” is átvett, és amely keleti és nyugati, magas és alacsony helyett a haladó és reakciós címkével látta el a műveket és művészeket.⁸⁸ A választóvonalat azonban olyan szorosan húzták meg, hogy a klasszikusokon túl a kortársak közül egy fél évtizedig csak egy nagyon szűk – marxista-leninista, osztályharcos szemléletű, szocialista realista módon alkotó – kör kerülhetett a haladó kategóriába. Az amerikai irodalomból például Albert Maltz, Albert Kahn, Howard Fast, Phillip Bonosky, lényegében a *Mainstream* magazin köre, az amerikai filmművészetből legfeljebb az USA-ból elmenekülő Chaplin és a hollywoodi tízek egyikének, Herbert J. Bibermannak *A Föld sója* című alkotása, a zenészek közül mindenekelőtt a színes bőrű békaharcos Paul Robeson, a festők közül a szocialista realizmust valló Charles White fért bele.⁸⁹

Francia vagy olasz vonatkozásban ennél lényegesen szélesebb volt a mérítési lehetőség már a sztálini években is, hiszen itt erős, komoly szellemi holdudvarral rendelkező kommunista pártok működtek. A haladó és reakciós kettéosztás nem vesztette érvényét 1953 után sem, ugyanakkor egyrészt bővült a haladóként elfogadottak köre (nyugati mércével mérve haladó, társadalomkritikus, tendenciájában a fennálló viszonyokat bíráló művekkel), és megjelent a köztes, ha tetszik túrt kategória, ami a transzferek gyakorlatában a haladó-nem haladó merev válaszfalat érvénytelenítette.

Ez a váltás — akárcsak a tömegkultúra irányában tett lépések — a hidegháborús keretben Nyugatról liberalizálásként értelmeződtek. A nyugati szakirodalomban is az a megítélés számít dominánsnak, amely a merev kultúrpolitikától való elmozdulást, a nyitás bármely jelenségét kényszerű megadásaként,

⁸⁷ *Rudnyánszky István*: „Ki kell szabadítani a filmet az üzletemberek markából”. *Népszabadság* 1957. május 19.

⁸⁸ A vita a koalíción belül zajlott. A nyitottság megőrzése, az érintkezések fenntartása mellett a kiszegzda és szociáldemokrata lapok érveltek, míg a „káros” hatások, a reakciós kultúra kiiktatását a kommunista és a parasztpárti oldal követelte. – L.: *Takács Róbert*: Nyitás és új bezárkózás. A koalíciós sajtó szellemi Nyugatról alkotott képének változása 1945 – 1948. In: Feitl István (szerk.): *Nyitott/Zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció 1914–1949.* 321–339. – 334–336.

⁸⁹ A kommunista művészek esetében a művek átvétele nemcsak a haladó nyugati átvételét, hanem annak anyagi támogatását szolgálta. – I. a Charles White-ről szóló nagyköveti jelentéseket, MNL OL XIX-J-1-k 1945–1964 USA 39. d.

az államszocialista rendszer felbomlás-történetének részeként tárgyalja. A kultúrát ennél fogva az ellenállás tereumának látja és láttatja. Így rendszerellenes cselekedetnek fogadja el egy egzisztencialista darab vagy egy amerikai film látogatását (miközben volt amerikai film, például az Anna Seghers regénye alapján készült A hetedik kereszt, amely A/K kategóriás kiemelt filmként futott a magyar mozikban), a nyugati slágerek hallgatását (miközben az ifjúsági lapokban már az 1960-as években megjelentek a nyugati rock-ikonok) vagy a Coca-cola fogyasztását (miközben 1968-ban Magyarországon is palackozó üzem települhetett meg). A hatásmechanizmus ennél vélhetően bonyolultabb volt – a fenti jelenségek párhuzamosan a rendszer működtetéséhez és erodálásához is hozzájárultak. Míg az a zavaró kérdés is megfogalmazható: ezek szerint az 1950-es években meglepően nagy számban játszott NSZK kórházfilmeket pozitívabban értékeljük-e, mint a Szállnak a darvak vagy a Ballada a katonáról című szovjet filmeket? Vagy – miként ítéljük meg annak számos jelét, hogy a magyar — egyébként a párthoz lojális — értelmiségen belül volt egy komoly, a közös vagy egyetemes európai kultúrában hívó, annak gondolatát pártoló tábor?

DILEMMAS OF OPENNESS AND ISOLATION – CULTURAL CONTACTS WITH FOREIGN LANDS AND THE WEST

On a possible approach to frontiers and contacts after 1953

by *Róbert Takács*
(Summary)

The study surveys the possible interpretative framework of the question of openness and isolation.

In knowledge of the topic's international literature, it starts from the idea that the most relevant, almost natural context for the processes of the 1950s and 1960s in East and West is constituted by the Cold War, the logic of which can easily be documented and justified by both official and press materials. Moreover, the de-stalinizing process likewise offers a suitable conceptual framework for the interpretation of the phenomena in the ten to fifteen years following 1953, especially in the field of cultural transfers. The present study, however, argues that for a more profound understanding of cultural, scientific and even economic processes the horizon provided by the Cold War framework proves to be rather narrow. One simply cannot sufficiently account for several phenomena if the starting point of the analysis is 1947 or 1944/45 in accordance with the Cold War narrative or 1948/1953 on the basis of the stalinization – de-stalinization dichotomy. The study presents some characteristic examples which seem to prove that the initial stalinist phase of the Cold War artificially pushed under the surface some trends which returned or gained new momentum in the wake of the consequent détente. On the other hand, these examples serve as an indication that the East-West fault line in itself fails to account for the main aspects of physical and cultural openness, and that, consequently, other horizontal fault lines and traditional orientations also have to be taken into account, some of which overarched the various political blocks, while others ran inside them.